

ПЕРШОДЖЕРЕЛА АЛЮЗИВНИХ КОМПОНЕНТІВ ВЕРТИКАЛЬНОГО КОНТЕКСТУ

ВАСЕЙКО Ю. С.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри слов'янської філології*

*Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна;*

ЦЬОЛИК Н. М.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов*

*Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна.*

Вертикальний контекст – семантико-функціональна категорія художнього твору, що акумулює у своїй структурі екстратекстову інформацію – культурологічну (національно-марковану (українську) та загальнокультурну (співвідносну зі світовою культурою)), якій притаманний імпліцитний спосіб вираження змісту, за мінімальної експліцитної репрезентації вона генерує значний обсяг відомостей, що впливають на розвиток сюжетних ліній горизонтальної площини, проте можуть бути факультативними елементами у змістовій структурі художнього тексту [3, 47].

Засобами формування вертикального контексту літературного твору виступають національно-марковані лексеми (реалії) та алюзивні номінації і цитати. Ці одиниці експліцитно представлені на денотативному рівні, проте тлумачення їхнього змісту відсутнє. Автор не подає детальних відомостей, бо розраховує, що читач ними володіє.

Сектор вертикального контексту, який твориться за допомогою алюзій, важчий для сприйняття, акумулює інформацію, для тлумачення котрої необхідними є спеціальні знання.

Ґрунтовне, всебічне вивчення категорії алюзивності в сучасній лінгвістиці дедалі виразніше висувається до ряду найактуальніших мовознавчих проблем.

Алюзія – об'єкт досліджень як у літературознавчих, так і в мовознавчих працях. Теоретиків літератури цікавить акумулятивна природа названого стилістичного прийому, а саме здатність алюзії генерувати інформацію про джерела творчості письменників (М. Ігнатенко [5], М. Тухареллі [8]). Хоча функціонування алюзій не обмежено певними стилістичними нормами, і на її приклади натрапляємо у зразках публіцистичного, епістолярного, науково-популярного стилів, проте найбільшу продуктивність вона виявляє у художньому. Тому мовознавці здебільшого зосереджують свою увагу на вивченні специфіки функціонування алюзійних одиниць в літературних текстах, їх ролі у смисловій структурі творів, участі у формуванні вертикального контексту (І. Гюббенет [4], О. Абрамова [1], Л. Машкова [1; 6], І. Софронова [7], Ю. Васейко [2]).

Мета нашої наукової розвідки полягає у вивченні першоджерел алюзивних номінацій та цитат як компонентів вертикальної смислової площини літературного тексту.

Алюзивні знаки охоплюють велику кількість одиниць, котрі характеризує різне походження, природа вираження смислового потенціалу, способи рецепції читачами і под. Через це існує потреба в класифікації цих імпліцитних знаків.

З огляду на те, наскільки зрозумілими є алюзії, розрізняємо такі їх види, як: доступні і недоступні (обмежено доступні) для сприйняття. Перші є очевидними. Реципієнт не лише легко вирізняє їх у вертикальній площині твору, він також не має труднощів з декодуванням інформації, котру вони акумулюють. Зумовлено це популярністю джерела: ***О, Боже мій милий, за що ти караєш її молоду?*** (В. Підмогильний) (алюзивна назва одного з розділів роману „Невеличка драма”, побудована на основі цитати з балади Т. Шевченка

„Причинна”). Розуміння обмежено доступних алюзій ускладнене через невизначеність, завуальованість інформації про першоджерела: *Був це культ, за словами одного з веселих філософів тієї доби, в якому найголовніший релігійний акт полягав у з'їданні свого бога ...* (С. Тудор) (цей насміх над таїнством християнського причащення до тіла і крові Ісуса Христа належить французькому філософові й письменникові М. Вольтеру). Переважно такі номінації чи цитати відсилають до історичних фактів, мистецьких об'єктів, літературних творів, котрі є маловідомими чи мають чітку спеціалізацію. Знання про них входять до тезауруса обмеженої кількості людей.

Окрім поділу алюзій на доступні і недоступні (обмежено доступні), загальноновизнаною є класифікація згаданих номінацій та цитат за першоджерелом, тобто приналежністю до семіотичної системи. Виділяємо такі джерела алюзій, які функціонують в українській художній літературі:

біблійні – *Він-то тепер, коли Тисли нас хлопц, Спас нас чудесно, мов Ноя з потоци* (праведник, який в час всесвітнього потопу врятувався разом з сім'єю на збудованому за велінням Бога ковчезі); ... *позбавляємо вас сану і життя, як Іуду Скаріота* (О. Довженко) (один із апостолів, котрий зрадив свого вчителя Христа, одержавши за це 30 срібняків); *Содом і Гоморра* (О. Довженко); *Еге. Христос найшовся* (О. Довженко) (боголюдина, спокутуючи гріхи людства, прийняв смерть на хресті, потім воскрес і вознісся на небо); *Не вірте Йосифам, що тікають від жінок та за книжками собі сидять і маму люблять* (В. Підмогильний) (вислів вжито в значенні непоступливої цнотливості. За біблійним переказом, юного Йосифа марно намагалася спокусити дружина начальника охорони єгипетського фараона); *Не пожелай жони ближнього свого, ні вола його* (А. Головка) (одна з десяти заповідей Христа); ... *зведи мене, нового Ізраїля, із цього нового Єгипту!* (А. Свидницький) (перефразована цитата з Біблії про муки іудеїв у єгипетському полоні); *И уразумеете истину, и истина свободитъ вы. Иоанна, VIII, 33* (П. Куліш); *Сия глаголет Господь: сохраните суд и сотворите правду, приближибося*

спасение мое прийти, и милость моя открытася. Исаия. Глава 5(6) с.1 (Т. Шевченко);

релігійні (співвідносні з такими світовими релігіями, як буддизм, іслам та ін.) – ... *в нірвани темному куті* (І.Франко) (у буддизмі – це блаженний стан спокою людської душі, котрий досягається шляхом відмови від усіх життєвих турбот); *Водолага для них мовби Золота Мекка!* (І.Сенченко) (місто на заході Саудівської Аравії; священне місто мусульман, місце їхнього паломництва);

міфологічні – ... *як у того Нуми тая німфа Єгерія* (Т. Шевченко) (за римською міфологією, давньоримському цареві Нумі Помпілію приписувалися релігійні та правові реформи, на котрі його надихала дружина Єгерія); ... *мов Лаокоон серед змій* (І. Франко) (за давньогрецькими міфами, троянський жрець, який суперечив волі богів, за що на нього було наслано двох величезних зміїв, котрі його задушили); ... *чистить стайню Авгіюву* (І. Франко) (йдеться про стайні елідського царя Авгія, які не чистили протягом тридцяти років);

історичні – ... *не береш свого Берестечка* (Панас Мирний) (натяк на поразку українського селянсько-козацького війська під проводом Б. Хмельницького у битві з польсько-шляхетським військом поблизу Берестечка в червні 1651 року); *Скажи мені, яку ідею скриня та ховала, що звалася за життя Луї Капет?* (Леся Українка) (французький король Людовік XVIII, при якому почалася Велика французька революція); ... *що й Соломона застидять* (І. Франко) (цар Ізраїльсько-Іудейського царства в 965 – 928 роках до н. е., уславився надзвичайною мудрістю); *Ми знищимо панство, як нищив його славний Богун* (вінницький полковник, герой визвольної боротьби українського народу) (І. Франко);

літературні – ... *Еней в нашій одежі* (І. Франко) (герой „Енеїди” І. Котляревського); *Як мучивсь Достоевський і Тарас* (йдеться про жорстоке переслідування царським самодержавством російського та українського письменників Ф. Достоевського і Т. Шевченка); *Ще не було Овідія й не буде ...* (П. Куліш) (римський поет, засланий імператором Августом на узбережжя Чорного моря); *Тарас Бульба, – іронічно сказав помначштабу, колишній офіцер*

(О. Довженко) (головний герой однойменної повісті М. Гоголя); *Дантовими рядами побредуть полонені* (О. Довженко) (образ з „Божественної комедії” А. Данте); *Це був вгодований справник ноздрьовського типу* (О. Довженко) (персонаж поеми М. Гоголя „Мертві душі”); *„Нема спокою на обличчі інженера людських душ”* (О. Довженко) (крилатий вислів Максима Горького); *Хто завтра крикне йому – „чую”?* (О. Довженко) (згадка про відомий епізод страти Остапа з повісті М. Гоголя „Тарас Бульба”); *І підуть вони в безвість віків, Повні суму і жаху, Простувать в ході духові шлях І вмирати на шляху.* Ів. Франко. *Мойсей* (В. Підмогильний); *Минають дні, минають ночі.* Т. Шевченко (Є. Маланюк);

мистецькі – *Ні, ви подивіться-но! Картина Відродження* (О. Довженко) (період XIV – XVI ст. у культурному розвитку країн Західної і Центральної Європи); ... *старий російський Мікеланджело природи...* (О. Довженко) (талановитий італійський скульптор, живописець, архітектор, поет, представник епохи Відродження); ... *як Самсон перед своєю Далілою* (І. Кочерга) (натяк на взаємини героїв опери французького композитора Ш. К. Сен-Санса „Самсон і Даліла”); *Іншого для неї імені не знаходив, як „українська Джіоконда”* (А. Головка) (всесвітньо відома картина італійського художника Леонардо да Вінчі); ... *славетний на все місто корнетист тримає в трепеті місцевих Чайковських та Римських-Корсакових ...* (Ю. Яновський) (видатні російські композитори XIX ст.); *„Смело, друзя!” Але пісня ридає. „Смело, друзя!” Мов на смерть проводить* (Леся Українка) (рядки з пісні „Гімн народівців”);

фольклорні – *Аби лиш вернути мені п'ятнадцять коней вороних* (О. Довженко) (образ з української усної народної творчості, що символізує прожиті літа); *Маруся у нас і так забагато – Маруся Богуславка ...* (І. Кочерга) (героїня однойменної української народної думи); *Мої поля, мої луги ви й луки! Моя ви батьківщино й материзно! Позасідали вас лукаві дуки ...* (П. Куліш) (деформована цитата з козацької пісні); *Катерино, вража бабо, що ти наробила?* (П. Панч) (рядки з української народної пісні); *Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то біжить і за саннями* (Т. Шевченко) (епіграф,

сформульований у стилі народного прислів'я); *Хвалилися гайдамаки, На Умань ідучи: будем дроти, пане-брате, З китайки онучі* (Народна пісня) (Т. Шевченко).

Серед названих тематичних груп виділяємо алюзивні номінації і цитати, котрі належать до світового культурного фонду, та ті, що мають виразну українську маркованість. Алюзії, джерелом яких є Біблія, апелюють до сектору фонових знань реципієнта, що не детермінований національною культурою, усі ж інші групи (міфологічні, історичні, літературні та інші) містять як українські, так і загальнокультурні алюзивні образи. Алюзія **Астарот** з поеми „Одержима” Лесі Українки (*І не прийму! бо я не Астарот, щоб мала кров приймати в подарунок*) запозичена з міфології стародавніх народів Близького Сходу; ... **Вернаді**, мудра діва днів біжучих ... (І. Кочерга) – алюзивна номінація, побудована на основі образу однойменної богині долі зі скандинавської міфології; *Як Діана на полюванні* (І. Кочерга) – у римській міфології богиня місяця і полювання; *Амазонка, валькірія, яка знайшлася* (І. Кочерга) – в грецькій міфології представниця войовничого народу, котрий складався лише з жінок; у скандинавських міфах діви-войовниці.

Літературні алюзії становлять теж досить різнопланову групу щодо співвіднесеності з українським чи світовим культурним фондом. Проте умовно в межах цієї групи можна виділити алюзивні образи, взяті з художніх творів, що належать до класики світової літератури, тобто відомі читачеві будь-якої країни, а також підгрупу номінацій чи цитат, джерелом котрих є тексти, з якими знайомі передусім українці. Їх сфера поширення є обмеженою територіальними кордонами національної літератури. Здебільшого першу підгрупу репрезентують номінації та цитати з літературних текстів італійського поета А. Данте: ... *це марне життя Не варте такого благородного існування. Данте* (П. Куліш); французького драматурга Ж.-Б. Мольєра: *Не буду говорити вам про те, що всі люди... без винятків тартюфи* ... (В. Підмогильний) (похідне від Тартюф, головного героя однойменної комедії; тип лицемірного святенника, що став узагальненням підступності); англійського письменника Д.

Дефо: ... він прибився нарешті до цього дивного суходолу, як **Робінзон**, рокований на незвичайні пригоди ... (В. Підмогильний) (герой всесвітньо відомого роману „Пригоди Робінзона Крузо”); іспанця С. Сервантеса: ... а **Санчо Панси** появляли свої розумові вартості, голублячи мрію стати губернатором на літературному острові (В. Підмогильний) (герой пародійного роману „Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський”); англійця Дж. Г. Байрона: ... чому це **чайльд-гарольдівський** вигляд (В. Підмогильний) (від імені героя поеми „Паломництво Чайльд-Гарольда”); **Ти, вічний дух розкутого ума, О Воля! найясніша ти в темниці, Бо там в людських серцях твої світлиці, В серцях, що полонила ти сама.** Байрон. *Шильйонський сонет* (Леся Українка); німця Ф. Шиллера: *Ганс Бруне знову закивав. „Розбійники” Шиллера. Карл Моор* (Ю. Смолич) (йдеться про образ Моора, в якому втілені волелюбні поривання, утвердження людської гідності); росіян М. Салтикова-Щедріна: *Ти навіть щедрінського градоправителя переплюнув...* (Ю. Смолич) (мається на увазі Перихват-Залихватський – персонаж з твору „История одного города”); М. Гоголя: *Його поведінка в чомусь споріднювала його з Хлестаковим* (А. Головка) (один із головних героїв комедії „Ревізор”); *І як його на роботі ще терплять з його маніловщиною? Собакевич нещасний* (персонаж поеми-роману „Мертві душі”).

Окрім світової класики, українські письменники для створення вертикального контексту засобами алюзії використовують національні літературні джерела: *Поки ви з мужиками взуєте його в постолі (чи як там у того Коцюбинського)...* (А. Головка) (мається на увазі повість М. Коцюбинського „Fata morgana”); *Чудова казка! І навіть так скажу – політично дуже своєчасна: не в брову, а в саме око всім отим сологубам, винниченкам з їх кирпатими мефістофелями* (А. Головка) (натяк на роман В. Винниченка „Записки кирпатого Мефістофеля”); *Ще про Андрія Івановича Хоменка – майже геніальний Омелько з „Мартина Борулі”* (І. Сенченко) (персонаж комедії І. Карпенка-Карого); ... *сопілка, чи флейта, чи, може, й отой Сонячний кларнет* (І. Сенченко) (перша збірка творів П. Тичини); *Чому ти – рідна?*

Чому ти – чужа? Чому між нами любов – межа. М. Рильський (Є. Маланюк).

В окремих лінгвістичних роботах функціонує термін „алюзія n-го ступеня” [1, 7], де n – кількість джерел, необхідних для інтерпретації алюзій у художньому творі. Здебільшого письменники засобами згаданого стилістичного прийому відсилають читача до прототексту функціонування певного денотата: *Точнісінько так визирали з чагарника Том Сойєр і Гекльберрі Фінн, коли втекли нарешті від проклятої тітки Елізабет ...* (Ю. Смолич) (твір „Пригоди Тома Сойєра і Гекльберрі Фінна” американського письменника Марка Твена); *Він кохав Вассу ніяк не менше, як Дон Кіхот Дульцінею Тобозьку ...* (Ю. Смолич) (герої твору епохи Відродження іспанського письменника С. Сервантеса „Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський”); *Як пак у Пушкіна про це? „Добру и злу внимамя простодушно”. Та хіба ж це по тобі?!* (А. Головка) (цитата з трагедії „Борис Годунов”); *І забудеться срамотня Давня година, І оживе добра слава, Слава України.* Шевченко (П. Куліш).

Проте в окремих випадках алюзивний процес ускладнюється, оскільки декодування певного імпліцитного об’єкта вимагає звернення реципієнта до кількох джерел інформації. Цей прийом називаємо алюзією n-го ступеня. Така фігура реалізує свій зміст через проникнення та доповнення предметно-логічних і насамперед асоціативно-емоційних ланцюгів. Якщо перші здебільшого побудовані на спільному змістовому полі, тобто є об’єктивними, то останні можуть характеризуватися високим рівнем суб’єктивізму. Водночас навіть фактуальні ланцюги різняться між собою, оскільки кожне джерело додаватиме певний обсяг нового матеріалу, котрого не було в прототексті. Декодування алюзії n-го ступеня дозволяє об’єднати інформацію з усіх джерел, селекціонувати її, дібрати лише ту, яка актуальна для конкретного художнього твору. Якщо в тексті використано саме такий вид алюзії, то відбуваються „уточнення, корекція повідомлень. Остаточна алюзивна інформація визначається тільки на підставі доведеного зв’язку того чи того художнього твору з джерелами” [1, 7]. Алюзія *генерал Суворов на Чортовому мості* (Ми –

герої! Генерал Суворов на Чортовому мості (Ю. Смолич)) є покликанням на картину російського художника-баталіста О. Коцебу „Перехід Суворова через Чортів міст”. Первинним є, звісно, історичне джерело, адже митець зобразив на своєму полотні реальну особу, а саме російського полководця і військового теоретика О. Суворова. Алюзивними образами **Самсоном** і **Далілою** І. Кочерга (*Ну, і що ж, ти, конешно, зараз же розкис і ослабів, як Самсон перед своєю Далілою*) натякає на стосунки між героями опери французького композитора Ш. К. Сен-Санса „Самсон і Даліла”. Проте, як відомо, в основу цього музичного твору покладений біблійний сюжет про богатиря Самсона, котрий одружився з Далілою, що походила з ворожого племені. Жінка зрадила Самсона, відрізавши волосся, в якому була його сила.

Отже, вертикальний контекст як семантико-функціональна категорія має власну систему засобів творення імпліцитних змістових секторів, серед яких центральне місце займають алюзивні номінації та цитати, котрі володіють автономною семантикою, яка не залежить від впливу фактуального оточення горизонтальної площини, оскільки вона попередньо сформувалася в екстратекстових умовах. Значення алюзивних знаків детерміноване прототекстом – першоджерелом: Біблією, міфами, національною та класичною світовою літературою, мистецтвом і т. ін.

Використана література:

1. Абрамова Е. Ю. Аллюзия в лирике: функциональный аспект (на материале поэтических произведений И. А. Бродского, А. С. Кушнера, А. А. Тарковского) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Симферополь, 1994. 15 с.
2. Васейко Ю. С. Репрезентанти категорії алюзивності вертикального контексту художнього твору. *Мовознавчий вісник* : Збірник наукових праць. Черкаси, 2008. Випуск 7. С. 283–290.
3. Васейко Ю. С. Структурно-функціональні параметри вертикального контексту художнього твору. *Дивослово*, 2014. № 10 (691). С. 47–52.

4. Гюббенет И. В., Машкова Л. А. Аллюзивное значение и особенности его реализации в русском, английском, французском языках. *Болгарская русистика*. 1989. № 2. С. 53–61.
5. Ігнатенко М. Алюзія в словесній творчості Тараса Шевченка. *Дивослово*. 1999. № 2. С. 4–8.
6. Машкова Л. А. Аллюзивность как категория вертикального контекста. *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*. 1989. № 2. С. 25 – 33.
7. Софронова И. Н. Вертикальный контекст как категория художественного текста и средства его создания: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1990. 29 с.
8. Тухарели М. Д. Аллюзия в системе художественного произведения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тбилиси, 1984. 25 с.